

Валерій Горовий,

заступник генерального директора НБУВ,
д-р іст. наук

Бібліотеки як джерело наповнення соціальних інформаційних комунікацій сучасності

У статті у контексті розвитку інформатизації в Україні розглядаються особливості становлення сучасної системи соціальних інформаційних комунікацій, процес включення до цієї системи бібліотечних установ.

К л ю ч о в і с л о в а: соціальні інформаційні комунікації, соціальна структура суспільства, бібліотечні установи, інформатизація суспільства.

Peculiarities of establishment of modern system of social informational communications, the process of including of the libraries to this system in a context of development of informatization in Ukraine are considering in the article.

K e y w o r d s: social informational communications, social structure of society, libraries, informatization of society.

У складнення проблем, що постають перед сучасним суспільством, зумовлює, по-перше, прискорення темпів розвитку його соціальної структури, по-друге, інтенсифікацію його еволюційних процесів в умовах швидкоплинних змін навколишньої дійсності. Обидві ці тенденції реалізуються на основі науково-технічного прогресу, дедалі зростаючого значення високопродуктивного виробництва нової суспільно значущої інформації і ефективного використання вже існуючої.

У зв'язку з цим в інтересах розвитку інформатизації в переважній більшості країн світу протягом останніх десятиріч здійснюється перерозподіл ресурсів у сфері праці, реалізуються програми розширення доступу до актуальної інформації широким верствам населення. Звичайно ж, у першу чергу йдеться про найбільш соціально активну його частину, задіяну в реалізації завдань сьогодення. Поряд з цим особливої актуальності набуває питання створення умов для оволодіння сучасними інформаційними технологіями новими поколіннями, молоддю, що забезпечуватиме життєздатність нашої цивілізації у вимірах завтрашнього дня.

Слід також підкреслити, що в сучасних умовах дедалі більшого значення набуває вирішення проблеми загальносуспільної інформатизації, створення якісно нового ареалу інформаційних обмінів усередині суспільства. При цьому на основі розвитку системи інформаційних комунікацій створюються умови для вдосконалення його соці-

альної структури, продуктивного розвитку її складових, її оновлюючої самоідентифікації і ефективного функціонування у сучасному глобалізованому світі. Все це й визначає характерні особливості переходу до нового, інформаційного етапу розвитку нашого суспільства.

Повертаючись до думки про перерозподіл трудових ресурсів при переході до нового інформаційного етапу розвитку суспільства, зауважимо, що не зважаючи на техніко-технологічну відсталість в інформаційній сфері, більшість постсоціалістичних країн фактично залишаються лідерами стосовно числа інформаційних працівників, зосереджених у бібліотечних, архівних та інших установах, пов'язаних з інформаційним обслуговуванням різних категорій населення. Значною мірою у цих країнах, до яких належить і наша держава, збереглася також структура бібліотечних установ, вибудована до початку 90-х років ХХ ст., коли фонди постійно поповнювалися літературою, техзасобами, впроваджувалися методики залучення різних категорій населення до користування бібліотечними ресурсами, до активної участі в масових бібліотечних заходах, спрямованих на пропаганду книги.

Для ефективного забезпечення читачів необхідною літературою, виходячи з їх запитів, у системі цих установ протягом 80-х рр. минулого століття організовувалися різноманітні форми бібліотечної кооперації, починаючи з міжрепубліканської і аж до створення відповідних об'єднань на місцях:

ЦБС – централізованих бібліотечних систем, ЦБК – централізованих бібліотечних комплексів, масштабних територіально-культурних комплексів, що поєднували в собі цілу систему культурноосвітніх установ. При цьому створювалися спеціалізовані комунікації руху книги в бібліотечному середовищі, відпрацьовувались основні критерії їх ефективності: оперативність, надійність, запобігання втратам і т. д.

Однак, у наступні десятиріччя ефективність таких складових у системі соціальних комунікацій, як і інформаційна значущість бібліотечних закладів у постсоціалістичних країнах, значною мірою знизилася. Це пояснювалось цілою низкою причин, зокрема докорінною перебудовою суспільного життя, внаслідок якої відбулися серйозні зміни в запитах на інформаційні ресурси, на систему інформаційних комунікацій.

У нашій країні цей час припав на період розвитку електронних інформаційних технологій як прояв загальноцивілізаційної закономірності. Водночас він супроводжувався серйозними економічними проблемами. Перша обставина вимагала впровадження нових технологій бібліотечної діяльності на базі комп'ютеризації. Друга – виключала таку можливість, оскільки була пов'язана з різким зuboжінням всього процесу розвитку соціальної сфери життя суспільства, з втратою протягом досить тривалого періоду соціальної затребуваності діяльності бібліотечних установ і, відповідно, з різким зменшенням фінансування цієї діяльності. Все це не дало змоги своєчасно комп'ютеризувати бібліотеки, зміцнити їх матеріальну базу відповідно до потреб нових користувачів, і, особливо, тієї постійно зростаючої її частини, котра оволодівала електронними інформаційними технологіями. А в результаті виникло суттєве відставання бібліотечної галузі від інформаційних потреб сьогодення.

Однак, дедалі зростаюче значення інформатизації для прогресу нашого суспільства породжує надії на швидке формування наявної системи бібліотечних закладів в якості мережі сучасних інформаційних центрів, які сприятимуть ефективному наповненню соціальних комунікацій необхідною інформацією. Звичайно, це значною мірою сприятиме розвитку соціальної структури суспільства. Зважаючи на нинішню неоднорідність інформатизації території країни, на розвиток даного процесу насамперед у великих містах (що є його суттєвим недоліком), активізація наявної мережі бібліотечних закладів, використання їх кадрового, матеріально-технічного потенціалу видається особливо

важливим у регіонах, і чи не найважливіше – у сільській місцевості. При цьому вкрай важливим є відродження, оновлення всієї системи бібліотечних комунікацій, долучення до перетворень, що відбуваються у суспільстві, найменш задіяних у цьому процесі верств населення.

З урахуванням тенденцій розвитку сучасного суспільства, можна впевнено прогнозувати, що система бібліотечних інформаційних комунікацій у загальній системі соціальних комунікацій у недалекому майбутньому відіграватиме дедалі важливішу роль.

Якщо говорити про загальні тенденції розвитку соціальних інформаційних комунікацій у сучасному українському суспільстві, то сьогодні цей процес набирає сили у двох основних напрямках: підвищення якості та інтенсивності циркуляції інформації вже діючими каналами; у зв'язку з постійним ускладненням структури суспільства множення, удосконалення наявних каналів у процесі організації доступу до інформації користувачів для обслуговування нових соціальних структур, що створюються в ході суспільної еволюції.

Паралельно з цим у суспільній свідомості відбувається осмислення процесу розвитку соціальних комунікацій, їх ролі й значення в еволюції суспільства. Таке осмислення як тема самостійного наукового пошуку набуло актуальності лише тоді, коли в суспільстві виникла необхідність:

- стійких, інтенсивних інформаційних обмінів між соціальними структурами, у т. ч. територіально розділених значними відстанями, а пізніше – і в загальноцивілізаційному масштабі, що, власне, і стало основою формування глобального інформаційного простору;
- достовірної передачі інформації без суттєвих втрат, без негативного впливу технологічних шумів, що спотворюють інформацію;
- задоволення суспільних потреб у постійному розширенні доступу до наявних значущих обсягів інформації, пов'язаних з розвитком, ускладненням соціальної структури в процесі її постійного розвитку і забезпечення зворотного зв'язку з центрами накопичення інформації та структурами, пов'язаними з її виробництвом.

Тісно пов'язаною з означеними питаннями є проблема ефективного використання нагромаджених у ході історичного розвитку людства знань, інформаційних ресурсів, що зберігаються в бібліотечних та інших установах на різних, у т. ч. складних для використання в системі сучасних комунікацій, носіях. Водночас введення в сус-

пільний обіг цієї інформації в обсягах, сумірних із обсягами виробництва нової інформації, є принципово важливим для суспільства, оскільки має забезпечувати відповідний орієнтир, спадкоємність наукових, моральних, у широкому значенні культурних традицій розвитку суспільства, що дуже важливо в умовах активізації світових глобальних процесів. Вирішення даної проблеми сьогодні не можливе без переосмислення ролі системи бібліотечних установ у сучасних умовах, введення в якості важливих складових цих установ до системи сучасних інформаційних комунікацій, які забезпечують життєздатність і розвиток суспільства.

Прискорене і дедалі менш контрольоване суспільними інститутами виробництво інформації, наростання кризи керування інформаційними процесами і лише часткове її вирішення на шляхах комп'ютеризації сьогодні дедалі більше привертає увагу фахівців саме до проблеми вдосконалення каналів інформування, організації ефективної циркуляції інформації в сучасному суспільстві.

Другим важливим чинником зростання значення соціальних комунікацій у суспільній свідомості стали прогресуюча однотипність, а далі й спільність завдань, що постають перед людьми, часто на значних відстанях між ними. Це обґрунтовувало раціональність, і дедалі частіше – доцільність, інформаційних обмінів для вирішення актуальних суспільних проблем (взяти хоча б досвід спільної більш-менш успішної боротьби з інфекційними хворобами сучасності, засухами, повеннями катастрофічних масштабів, негативний вплив яких часто перевищує можливості протидії їм окремих країн, регіонів, і на які дедалі частіше змушене реагувати людство як єдине ціле). І число обмінів на значних відстанях, або в масштабах всієї цивілізації постійно зростає.

На основі досвіду спільної ліквідації проблем, що постають перед міжнародним співтовариством, розвиваються загальноцивілізаційні інформаційні мережі, оформлені в усталені системи соціальних комунікацій, за допомогою яких відповідні наднаціональні інститути намагаються реагувати на суспільно значущі події, починаючи від погодних катаклізмів і до питань колективної безпеки, глобальних аспектів економічного й соціального розвитку. Отже, вдосконалення системи загальноцивілізаційних інформаційних обмінів через організацію різних форм соціальних комунікацій у процесі глобальної еволюції набуває дедалі більшого значення. Відповідно зростає значення

для суспільства має усвідомлення їх характеристик і потенційних можливостей.

Ускладнення структури суспільства зумовлює стрімкий розвиток різноманітних інформаційних обмінів з використанням наявної в розпорядженні суспільства інформації та організацію продукування нових ресурсів, формування своєрідної сигнальної системи реагування на зміни в середовищі існування сучасної людини. Цей інформаційний механізм у своїй сукупності є доволі складною, багаторівневою системою, яка сприяє зміцненню соціальної єдності суспільства, і виступає важливим чинником його подальшого розвитку.

Характерне для нашого часу технологічне ускладнення всіх аспектів людської діяльності спричиняє необхідність постійного підвищення кваліфікації дедалі більшої частини працездатного населення, вдосконалення системи навчання і професійної перепідготовки. У зв'язку з цим у структурі інформаційних потоків відбувається постійне вдосконалення тієї їх частини, яка забезпечує навчальний процес, доступ до знань для дедалі більшої кількості користувачів. Саме в цій сфері поки що найбільш успішно активізуються сучасні бібліотеки.

Значущість системи соціальних комунікацій сучасного суспільства досягла рівня, коли подальша еволюція такого інструменту соціальної організації більше не може відбуватися стихійно. Вона потребує серйозної суспільної уваги, наукових підходів до вивчення змісту цього явища, його особливостей, аналізу наявного досвіду і вироблення необхідних прогностичних орієнтирів. Природно, що дослідники останнім часом дедалі більше уваги приділяють різним аспектам цієї проблеми, кожен з них стає предметом самостійного вивчення.

Нині, з розвитком технічної бази засобів масової інформації, зростає їх вплив на всі сфери суспільного життя і, відповідно, поглиблюється осмислення змісту масових комунікацій як інструменту соціокультурної взаємодії у масштабах суспільства, одного із фундаментальних чинників його прогресу. «Через циркуляцію в соціумі знань, цінностей, норм, соціальних сенсів, вирішених у знаковій формі, ними символічно охоплюється складна структура соціального простору, доступного для сприймання масовою, нормативною, індивідуальною свідомістю»¹.

Розвиток інформаційних процесів сучасного суспільства, організований через систему соціальних інформаційних комунікацій у другій половині ХХ ст. у різних сферах інформаційної діяльності

зумовлює формування специфічних особливостей їх функціонування. Останні проявляються у специфіці підготовки відповідних інформаційних ресурсів (спеціальні і для широкого використання), в організації згідно з поставленою метою каналів передачі інформації (друковані видання книжково-журнальної форми, поширення інформації за допомогою технічних можливостей ЗМІ тощо), в організації механізмів зворотного зв'язку, оцінки ефективності соціальних комунікацій (прямі контакти з замовником, матеріали соціологічних досліджень, аналіз поведінки, діяльності користувачів у сфері, що стосується відповідного інформаційного забезпечення та ін.). Така спеціалізація набуває дедалі сталішого характеру, диференціюючись, у свою чергу, в основному в тих напрямках, що вже вирізняються певними специфічними самостійними рисами. На сьогодні вже сприймаються як відносно самостійні інформаційні потоки управлінської сфери, масиви наукової інформації, політичної, що певною мірою, але не повністю, накладаються на систему засобів масової комунікації та ін.

Така спеціалізація, наявність досить чітко сформованого соціального запиту на ту чи іншу тематичну інформацію стали важливим чинником перебудови і бібліотечної роботи, зокрема, розвитку її інформаційно-аналітичного аспекту, що сприяє активному розкриттю фондів перед користувачами, ефективному використанню інформаційних ресурсів.

У другій половині 90-х рр., коли в Україні розпочався період певного економічного поживлення, що активізувало розвиток суспільного життя, набули додаткової актуальності суспільні запити на необхідні для цього інформаційні ресурси. Особливо це стало характерним для управлінських структур, зокрема в економічній галузі. У зв'язку з цим інформаційна сфера, у т. ч. і бібліотечна, одержала певне фінансування, що стало матеріальною базою для її оновлення, для впровадження сучасних електронних інформаційних технологій, технологій, що справили значний вплив на розвиток системи соціальних комунікацій.

У цей час ситуація в нашій країні дуже нагадувала ситуацію у багатьох інших пострадянських державах. Як справедливо зауважують лєнінградські дослідники Н. і Е. Мареничеви, «розвиток виробництва, що супроводжувався поділом праці, розвиток засобів транспорту і зв'язку, різноманітних технічних засобів для передачі інформації – все це стало матеріально-виробничими і технічними пе-

редумовами для виділення комунікацій у окремий вид діяльності і її спеціального вивчення. Диференціація і дедалі зростаюча різноманітність матеріальних та ідеологічних суспільних відносин, що зумовили колосальне зростання контактів і видів спілкування, стали соціальною передумовою для розгляду комунікації як спеціального виду діяльності. Зрештою, розвиток науки й наукового знання, що породив так званий «інформаційний вибух», зумовив науковий підхід до проблеми комунікації»².

З погляду сьогодення, наведене твердження потребує лише певних уточнень. Кардинальна перебудова суспільних відносин на території нинішнього СНД у руслі реалізації проектів демократизації західного типу, перебудова економічної діяльності з орієнтацією на ринкові форми господарювання, відсутність помітного впливу домінуючої раніше ідеології – все це зумовило прискорення процесів глибокого структурування суспільства. Воно відбувається значно швидше ніж відповідні усталені зміни у структурі країн Заходу і зумовлює більшу гостроту суспільних запитів у сфері розвитку інформаційних обмінів, збагачення системи відповідних комунікацій.

Йдеться, таким чином, про те, що з усвідомленням дедалі зростаючого значення використання інформаційних ресурсів у житті сучасної людини, з розширенням можливостей для продукування нової інформації предметом особливої уваги стають механізми якісного забезпечення цими ресурсами всієї структури суспільства, яка динамічно оновлюється.

Визнання об'єкта комунікацій матеріальним предметом теоретичного дослідження, засобом зв'язку будь-яких об'єктів матеріального світу, процесом спрямованого зв'язку між людьми, в основі якого лежать виробничі відносини³, має суттєве науково-практичне значення. Воно має бути чітко окресленою основою сучасних науково-методичних розробок у сфері вдосконалення інформаційних обмінів у суспільстві, ефективності використання наявних інформаційних ресурсів.

Варіант ідеального об'єкта комунікацій, окреслений з позицій суб'єктивного ідеалізму, де ідеальне ототожнюється з колом переживань окремої людини, не знаходить на сьогодні механізмів стійкої реалізації в соціальній практиці. І при цьому «будь-яка комунікація – спілкування, але не будь-яке спілкування – комунікація, тобто можливе існування низки ситуацій, коли спілкування індивідів відбувається без комунікативних зв'язків. Тоді

цей процес є просто психічною діяльністю, спрямованою на саму себе»⁴.

У цілому ж, узагальнюючи сучасні уявлення про інформаційні комунікації, можна констатувати, що:

- вони ґрунтуються на виробничих відносинах і залежать як від їхнього рівня розвитку, так і від розвитку відповідних продуктивних сил;
- метою їх функціонування є об'єднання необхідних для існування суспільства видів діяльності, координація в його інтересах цілеспрямованої діяльності наявних соціальних інститутів, окремих членів суспільства, забезпечення сприяння необхідному внутрішньосуспільному обміну результатами матеріального та духовного виробництва;
- універсальна схема соціальних інформаційних комунікацій включає в себе, крім об'єкта, що передається, двох або більше суб'єктів, кожен з яких може, у свою чергу, включати в себе окрему людину, групу людей аж до суспільства в цілому. У соціальних інформаційних комунікаціях об'єктом є соціальна інформація – інформація, що функціонує в суспільстві;
- засобами передачі соціальної інформації в комунікаціях можуть бути будь-які, відомі на сьогодні, матеріальні носії, включаючи носії електронної інформації, а також технічні та інші пристрої, що забезпечують доставку інформації на тих чи інших носіях;
- формами передачі інформації є всі вироблені практикою соціального інформування жанри електронної інформації, друкованого слова, мови, науки, всіх видів мистецтв символіки, народної творчості і т. ін.

Слід підкреслити, що з розвитком засобів вираження змісту інформаційних ресурсів, форм передачі соціально значущої інформації зростає їх діалектична єдність зі специфікою розвитку відповідних каналів системи соціальних комунікацій.

Якщо, скажімо, століття тому при розгляді комунікацій як таких будівництво доріг розглядалося кожною державою як об'єкт багатофункціонального призначення: для забезпечення швидкого поштового зв'язку, переміщення вантажів, транспортного сполучення, як вагомий воєнний чинник і т. д. – то сучасні інформаційні комунікації – це спеціалізовані канали передачі інформації, інформаційних обмінів, конструктивно призначені лише для конкретної функції, у своєму вдосконаленні залежать лише від неї і не виконують ніяких інших функцій. У свою чергу, відповідно сформована інформація може бути передана користувачам лише

за допомогою спеціальних інформаційних комунікацій і без них також не може бути ефективно використана.

Таким чином, інформація в соціальних комунікаціях, – це суспільно значущий інформаційний ресурс, що відображає наявний рівень продуктивних сил і виробничих відносин, відповідно організований для якісної передачі користувачам за допомогою створених людською практикою соціальних механізмів і призначений для сприяння розвитку соціальної структури суспільства.

На сьогодні в нашому суспільстві організовано стабільне інформаційне забезпечення на загально-суспільному, регіональному і місцевому рівнях. Взяти хоча б інформаційну вертикаль центральних органів державної влади з обласними, міськими, районними держадміністраціями, інформаційні зв'язки політичних партій зі своїми регіональними та місцевими організаціями, інші соціальні структури загальносуспільного значення із філіалами на місцях.

За специфікою використання ресурсів соціальні інформаційні комунікації можуть бути загальнонаціональними, спеціальними галузевими чи такими, що відображають за своїм наповненням інтереси певних груп користувачів. За рівнем узагальнення пізнавальної діяльності – наукові, художні, релігійні та ін. Слід зауважити, що процес ускладнення соціальної структури сучасного суспільства зумовлює постійний розвиток системи інформаційних комунікацій з наповненням орієнтованою на спеціального користувача інформацією.

Інформація, що циркулює в сучасних комунікаціях, у певних пропорціях є новою і створеною в суспільстві раніше періоду нинішньої затребуваності. Вона може повністю відповідати сучасним запитам, відповідати частково і потрапити в комунікацію випадково, наприклад, за зовнішніми ознаками при застосуванні пошукових комп'ютерних систем невисокої якості. І, нарешті, інформація, що одержується соціальними структурами суспільства через систему інформаційних комунікацій може бути актуальною і запізнілою, достовірною повністю, частково, або ж недостовірною зовсім (хибною). Частково недостовірною та хибною інформація може бути результатом дії цілої низки причин і установок, що призводять до неякісного продукування нової інформації, або ж бути результатом навмисної дезінформації. Остання з розвитком інформаційних електронних технологій може розвиватися у багатоходові комбінації, відомі під загальною назвою інформаційних воєн.

Сьогодні у зв'язку із недоліками пошукових систем до соціальних інформаційних комунікацій зі зростаючих масивів нової інформації потрапляє чимало надлишкової, зайвої інформації. Вона поряд із прямим технологічним браком утруднює використання корисних інформаційних ресурсів і, таким чином, є теж шкідливою.

Таким чином, розвиток системи соціальних інформаційних комунікацій і структура їх наповнення свідчать про чітку перспективу зростання суспільної затребуваності еволюції традиційних бібліотечних установ (книгозбірень) у сучасні інформаційні та науково-інформаційні центри. Такі центри з відповідним технічним оснащенням дедалі ширше використовуються не лише для формування фондів книжкової продукції та створення умов для користування книгою в читальних залах, але й у якості джерела наповнення різноманітних сучасних інформаційних комунікацій суспільства, розвивають дистантні форми роботи, стають активними суб'єктами розвитку інформаційного ринку в нашій державі.

Окреслена перспектива бібліотечних закладів в умовах переходу суспільства до інформаційного етапу його розвитку ґрунтується на актуалізації цілої низки потреб, що зумовлюють нинішнє інформаційне наповнення соціальних комунікацій. Так, лише з використанням бібліотечних фондів, масивів інформації, що відображають досвід, генеровані людством знання, перевірені практикою і корисні для його існування і розвитку традиції, духовні цінності та все те, що становить реальну інформаційну основу існування цивілізації, гарантується ефективне використання змісту нової інформації в соціальних комунікаціях в умовах нинішнього прискорення темпів суспільного життя. За допомогою бібліотечних установ – сучасних інформаційних центрів:

- може вестися пошук відповідних пропорцій між змістовним наповненням комунікацій новою інформацією, що узагальнює нові явища дійсності, та інформацією, продукованою попередніми поколіннями, що може бути дороговказом, орієнтиром користувачам при оперуванні новими ресурсами;
- може підвищуватися ефективність використання спеціальної інформації. Для цього бібліотечні установи мають удосконалити, з урахуванням вимог сьогодення, стратегії комплектування інформаційними ресурсами, форми інформування потенційних користувачів про наявні ресурси

(розвиток електронних каталогів, видання тематичних реферативних матеріалів, організація власної інформаційно-аналітичної та наукової діяльності, спрямованої на розкриття фондів, виявлення нових закономірностей розвитку інформаційних процесів у суспільстві і використання їх у практичній діяльності тощо);

- може здійснюватися робота з первинної організації тематичних ресурсів для їх ефективного використання в практичній діяльності соціальних структур суспільства. Для цього необхідне налагодження і підтримка широкого спектра дистантних зв'язків, у т. ч. орієнтованих на тривалу перспективу;
- в умовах розвитку глобальних процесів, дедалі зростаючого впливу глобального інформаційного простору на мережу інформаційних комунікацій нашого суспільства може зміцнюватися процес національної самоідентифікації, утвердження ціннісних орієнтирів у наших громадян;
- на основі ефективного використання національних інформаційних ресурсів може вдосконалюватися система національної інформаційної безпеки.

Варто також зазначити, що помітна вже сьогодні тенденція до об'єднання інформаційних ресурсів бібліотек та інших інформаційних структур породжує нові можливості поряд із вдосконаленням технологій інформаційного виробництва як для розвитку соціальних структур нашого суспільства, так і для продуктивного співробітництва із зарубіжжям. Особливою, консолідуючою, в цьому процесі має стати роль головних бібліотек нашої країни, що набули статусу національних. Під їхнім методичним керівництвом, на їх прикладі бібліотечна система країни має утвердитися в якості необхідного і ефективного елемента соціальних інформаційних комунікацій сучасної України.

Примітки

¹ Соціологія: короткий енциклопедичний словник / під заг. редакцією В. І. Воловича. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1998. – С. 244.

² *Мариничева, Н. А., Мариничев, Э. А.* Коммуникация и социальная информация // Проблемы интеграции социально-коммуникационных наук в социалистическом обществе. – Л., 1987. – С. 71–72.

³ *Родионов, Б. А.* Коммуникация как социальное явление. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1984. – С. 7.

⁴ Там само. – С. 56.